

УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН
ТАМГЫН ГАЗАР

ИТХ-ЫН ЗӨВЛӨЛТЭЙ ХОЛБООТОЙ ЗАРИМ АСУУДАЛ БОЛОН АЙМГИЙН ТӨВИЙН ХҮН АМ БА СОНГОГДОХ ТӨЛӨӨЛӨГЧИЙН ТООНЫ ХАРЬЦААНЫ ТАЛААРХ ЛАВЛАГАА

Мэдээлэл лавлагаа
Судалгааны код: СТ-24/407

2024.03.19

Захиалагч:	УИХ-ын гишүүн Г.Ганболд
Хянасан:	ПССХ-ийн захирал Ц.Цогзолмаа
Судалгаа удирдсан:	ПССХ-ийн Ахлах зөвлөх Б.Үүрцайх (Ph.D)
Судлаачид:	Г.Билгээ, Э.Дашзэгвэ, Ц.Ариунаа, Э.Билгүүн, П.Уранчимэг

УЛААНБААТАР
2024 ОН

ИТХ-ЫН ЗӨВЛӨЛТЭЙ ХОЛБООТОЙ ЗАРИМ АСУУДАЛ БОЛОН АЙМГИЙН ТӨВИЙН ХҮН АМ БА СОНГОГДОХ ТӨЛӨӨЛӨГЧИЙН ТООНЫ ХАРЬЦААНЫ ТАЛААРХ ЛАВЛАГАА

Судалгааны захиалгын дагуу “ИТХ-ын Зөвлөлтэй холбоотой зарим асуудал болон аймгийн төвийн хүн ам, сонгогчдын тоо ба аймгийн төвөөс сонгогдох ИТХ-ын төлөөлөгчийн тооны харьцааны талаарх мэдээлэл лавлагаа”-г Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Парламентын судалгаа, сургалтын хүрээлэнгээс гүйцэтгэв.

Судалгааны захиалгын даалгавар:

1.Аймаг, нийслэл, сум, дүүргийн иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлын тэргүүлэгчдийн бүрэн эрхийг татан буулгаснаар хэлэлцэх асуудал бүрээр иргэдийн хурлыг цуглуулж хуралдуулах зэргээр учирч байгаа хүндрэл бэрхшээл, санал, гомдлыг тоймлож хийсэн дүгнэлт;

2.Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлын Зөвлөлийг хурлын чөлөөт цагаар бие даасан шийдвэр гаргаж, түүнийгээ хуралдаанд танилцуулдаг байхаар тэдэнд Засгийн газрын 2021 оны 402 дугаар тогтоолоор олгож байсан урамшуулал олгоход улсын хэмжээгээр улс, орон нутгийн төсвөөс гарах зардлын хэмжээ;

3.Багийн иргэдийн Нийтийн Хурлын даргыг 4 жилийн хугацаагаар сонгож дээрх Засгийн газрын тогтоолын дагуу урамшууллыг олгоход улс болон орон нутгийн төсвөөс гарах зардлын хэмжээ;

4.Аймгийн төвийн хүн амаас иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хуралд төлөөлөгч сонгох зохистой хувь хэмжээ.

**Нэг. Монгол Улсын Засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгж, түүний
удирдлагын тухай хуулийн иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлын Зөвлөлтэй
холбоотой зарим заалтын хэрэгжилт**

Өмнөх туршлага:

Монгол Улсын Үндсэн хуульд 2019 онд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахаас өмнө тус хуулийн 59 дүгээр зүйлийн 59.2 дахь хэсэгт “иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурал (ИТХ) болон иргэдийн Нийтийн Хурал (ИНХ)-ын хуралдааны чөлөө цагт нутгийн өөрөө удирдах байгууллагын үүргийг түүний Тэргүүлэгчид гүйцэтгэнэ” хэмээн заасан байсан.

2006 онд батлагдсан Монгол Улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгж, түүний удирдлагын тухай хууль (ЗЗНДНТУтХ) (2020 оны 12 дугаар сарын 24-ний өдрөөс хүчингүй болсон)-ийн 9 дүгээр зүйлд зааснаар Хурлын Тэргүүлэгчид нь Нутгийн өөрөө удирдах байгууллагын тогтолцооны нэг хэсэг байх бөгөөд Хурлын хуралдааны чөлөө цагт бүрэн эрхийг нь Тэргүүлэгчид хэрэгжүүлдэг байсан. Энэ нь жилд 1-2 удаа болдог хуралдааны завсар хооронд Хурлын тасралтгүй үйл ажиллагааг хангахад чиглэгдсэн байна. Гэхдээ Үндсэн хууль, ЗЗНДНТУтХ-ийн аль алинд нь Тэргүүлэгчийг сонгох шалгуурыг тодорхойлоогүй. ЗЗНДНТУтХ-ийн 20 дугаар зүйлээр Хурлын Тэргүүлэгчийн бүрэн эрхийг тусгайлан заасны дээр өмч, газар эзэмших, ашиглах, үнэ, тариф тогтоох, Хурлын шийдвэрийг хүчингүй болгох гэх мэт Хурлын өөрийнх нь олон чухал эрх мэдлийг Тэргүүлэгчдэд шилжүүлжээ. Хурлын Тэргүүлэгчдийн тоо нийслэл, аймагт 7-11, сум, дүүрэгт 5-7, баг, хороонд 3-5 байсан. Энэ нь цөөн тооны эрх мэдэл бүхий хүмүүс Хурлын өмнөөс шийдвэр гаргах бололцоог олгож байв. Тухайлбал, баг байгуулах, түүний нутаг дэвсгэрийн заагийг тогтоох, ашигт малтмал хайх, олборлохтой холбоотой асуудал шийдвэрлэх зэрэг нутгийн өөрөө удирдах байгууллагын амин чухал асуудлыг ИТХ-ын Тэргүүлэгчид шийдэх болсон байна (Сэлэнгэ, Булган, Дархан-Уул аймгийн ИТХ-ын Тэргүүлэгчдийн шийдвэрүүдийг судалж үзэхэд). Мөн түүнчлэн иргэд сонгосон төлөөлөгчөөрөө дамжуулан орон нутгийнхаа үйл хэрэгт оролцох, төлөөллөө хэрэгжүүлэх зарчим алдагдахад хүрч байсан.¹

Өнөөгийн байдал:

2019 онд Монгол Улсын Үндсэн хуульд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтөөр энэхүү “Тэргүүлэгчид” гэсэн бүтцээс татгалзсан. 2020 онд батлагдсан МУЗЗНДНТУтХ-ийн шинэчилсэн найруулгаар ИТХ-ын Зөвлөлийг бий болгосон.

Шинэчилсэн найруулгын 51 дүгээр зүйлд зааснаар “Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурал нь хуралдааны шийдвэрийн биелэлтийг хангуулах арга хэмжээг зохион байгуулах, хуралдааны бэлтгэл хангах, хуралдаан хоорондын хугацаанд Хурлын хороо, ажлын хэсгийн үйл ажиллагааг уялдуулан зохицуулах үүрэг бүхий 5-7 хүртэл төлөөлөгчийн бүрэлдэхүүнтэй иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлын Зөвлөл байгуулна. Зөвлөлийг Хурлын дарга тэргүүлнэ.” Шинэчилсэн найруулгын 46 дугаар зүйлийн 46.1 дэх хэсэгт зааснаар ИТХ-ын үйл ажиллагааны зохион байгуулалтын үндсэн хэлбэр нь хуралдаан байна.

ИТХ-ын Зөвлөлүүд үйл ажиллагаагаа МУЗЗНДНТУтХ-ийн шинэчилсэн найруулгад заасны дагуу хэвийн явуулж байгаа хэдий ч энэхүү шинэ бүтэц нь тодорхой шийдвэр гаргах эрх мэдэлгүй учраас Хурлын хороодоос төдийлөн ялгарахгүй, давхардсан бүтэц болж байгаа талаар орон нутгаас тавьж буй шүүмжлэл нь бодит үндэслэлтэй гэж үзэж байна. УИХ-аас Зөвлөлийн үйл ажиллагааг зохицуулсан журмыг баталсан ба орон нутагт дагаж мөрдөж байна.²

¹ ЗНДНТУтХ-ийн хэрэгжилтийн байдал хийсэн дүн шинжилгээ, 2019 он.

² ЗНДНТУтХ-ийн зарим зүйл, заалтын хэрэгжилт, 2023 он.

Тулгамдсан асуудал:

2023 онд хийгдсэн шинэчилсэн найруулгын зарим зүйл, заалтын хэрэгжилтийн судалгаанд ИТХ-ын Зөвлөлийн талаарх зохицуулалтыг сайжруулах шаардлага үүсээд байгааг онцлон дурдаад ИТХ-аас зарим бүрэн эрхээ Зөвлөлд шилжүүлдэг байх боломжийг хуулиар нээж өгөх хувилбарыг судалсан байна.

Тус судалгаанд дурдагдсанаар ИТХ-ын Зөвлөлийн талаар хамгийн олон давтагдан гарсан санал, шүүмжлэлээс чухлыг нь тоймловол:

- Зөвлөл шийдвэр гаргах эрх мэдэлгүй байна;
- Зөвлөл Хурлын хороодоор нэгэнт хэлэлцсэн асуудлыг давхардуулан хэлэлцэх нь цаг дэмий үрж, Хурлын ажлын албанд илүү ачаалал үүсгэж, үр ашиг багатай байна;
- Зөвлөл шийдвэр гаргадаггүй учраас төлөөлөгчид Зөвлөлд орж ажиллах сонирхолгүй, орсон ч яваандаа залхаж байна;
- шинэчилсэн найруулгад заасан "хуралдааны шийдвэрийн биелэлтийг хангуулах арга хэмжээг зохион байгуулах, хуралдааны бэлтгэл хангах, хуралдаан хоорондын хугацаанд Хурлын хороо, ажлын хэсгийн үйл ажиллагааг уялдуулан зохицуулах" чиг үүргээ хэрэгжүүлэхэд Зөвлөл хүчгүйдэж байна;
- Зөвлөл өмнө нь байсан "тэргүүлэгчид" шиг ажиллахгүй учраас Хурлын хуралдаанаар том, жижиг нийлсэн маш олон асуудал хэлэлцэх болдог, үүнээс болж хуралдааны чанар суларч байна. Уг нь хуралдаанд оролцож байгаа төлөөлөгчдийн үнэтэй цагийг стратегийн шинжтэй гол гол асуудлаа тал бүрээс нь хэлэлцэхэд зориулбал Хурлын ач холбогдол дээшилнэ;
- "Тэргүүлэгчид" байхгүй учраас хуулийн хугацаатай олон асуудал шийдэгдэхгүй хүлээгдэх, мөн Хурлын байгууллага "ажилгүй" сул зогсож байгаа мэт сэтгэгдэл иргэдэд төрж байна.

"Тэргүүлэгчид" байхгүй болсон нь дан ганц сөрөг үр дагавар авчирсан гэвэл бас өрөөсгөл болно. Хууль тогтоогчийн зүгээс "төлөөлөгч бүр бүрэн эрхээ хариуцлагатай хэрэгжүүлж, Хурлын үйл ажиллагаанд идэвхтэй оролцдог болно" гэсэн хүлээлт эхний үр дүнгээ өгч байгааг орон нутгийн төлөөллүүд онцолж байсан. Хурлын хороодын үйл ажиллагаа идэвхжиж, төлөөлөгчид өөрсдийгөө орон нутгийн чухал шийдвэр гаргагч нар гэдгээ ойлгож эхэлж байна. Зөвлөлд эрх шилжүүлдэг зохицуулалтыг бий болгосноор, нэг талаас Хурлын байгууллагын тасралтгүй, идэвхтэй үйл ажиллагаа явуулах нөхцөлийг бүрдүүлэх боловч нөгөө талаас, Хурал бүрэн эрхээ "цөөхөн хэдэн хүнд" даатган орхидог хуучин практик сэргэж болзошгүй юм. Иймд Хурал эрх шилжүүлэхдээ энэ хоёр хүчин зүйлийн тэнцвэрийг олж ажиллах шаардлага үүснэ.

Гадаад улс орнуудын туршлагыг үзэхэд, нутгийн өөрөө удирдах ёсны байгууллага эрх мэдлээ шилжүүлэх нь ердийн үзэгдэл байдаг. Харин дараах хэд хэдэн хязгаарлалтыг тавьдаг байна.³ Өөрөөр хэлбэл, дараах бүрэн эрхээ шилжүүлэхийг хориглодог:

- хувь хэмжээ тогтоох;
- хэм хэмжээ тогтоосон акт батлах;
- мөнгө зээлэх, эсхүл урт хугацааны бодлогод тусгагдаагүй хөрөнгө худалдан авах, захиран зарцуулах;
- урт хугацааны бодлого, жилийн төлөвлөгөө, жилийн тайлан батлах;
- Засаг даргыг томилох, чөлөөлөх;
- цалин, урамшуулал тогтоох.

³ Governance manual - Delegation of decision-making functions and powers. aucklandcouncil.govt.nz

Энд санал болгож буй “Зөвлөлд Хурлын зарим эрхийг шилжүүлдэг болох зохицуулалт хийх” шийдлийн талаар асуумжийн аргаар аймаг, сумдын иргэдийн төлөөлөгчдийн байр суурийг судлахад 2000 гаруй төлөөлөгч хариулт өгсөн байна. Тодруулбал;

“Хороодын үйл ажиллагаа болон Зөвлөлийн үйл ажиллагаа нь хоорондоо давхцаж байна гэж та үзэж байна уу?” гэсэн асуултад 2,003 оролцогч хариулснаас 54,7% нь “Үгүй”, 45,3 хувь нь “Тийм” гэж хариулжээ.

Дээрх асуултын хариултыг бататгах зорилгоор **“ИТХ хуульд заасан зарим бүрэн эрхээ худалдааны чөлөөт цагт өөр этгээдэд шилжүүлэх замаар хэрэгжүүлэх эрх зүйн зохицуулалт шаардлагатай юу?”** гэж өөрөөр томъёолж асуусан байна. Асуултад 2,011 оролцогч хариулснаас 57,0% нь “Үгүй”, 43,0 хувь нь “Тийм” гэж хариулжээ.

Эндээс харахад, судлаачийн санал болгож буй шийдэл төлөөлөгчдийн 43-45 хувийн дэмжлэгийг авсан байна. Санал ийнхүү хуваагдсан байдал нь, нэг талаас, Хурлын бүрэн эрхийг бусад этгээдэд шилжүүлэх хувилбар төдийлөн сайн дэмжлэг авахгүй байгааг харуулж байгаа ч, нөгөө талаас, эсрэг санал өгсөн төлөөлөгчид Хурлын эрх мэдлийг өөр этгээдэд алдахгүй гэсэн байр суурьтай байгааг илтгэж байгаа үр дүн юм. Энэ бол мөн чухал эерэг үр дүн юм. Төлөөлөгчид өмнө нь “тэргүүлэгчид”-эд эрх мэдлээ даатган орхидог байсан хуучин практикийг аль болох дахин сэргээхгүй байх сонирхолтой байна гэж ойлгож болно. Харин дэмжиж санал өгсөн төлөөлөгчид Хурлын тасралтгүй үйл ажиллагааг чухалчилсан гэж тайлбарлаж болно.

Дээрх хоёр асуулттай холбоотойгоор дараах асуултыг оролцогчдоос асуусан: **“Дээрх эрх зүйн зохицуулалтыг бий болгосон тохиолдолд Хурал зарим бүрэн эрхээ аль этгээдэд шилжүүлэх боломжтой гэж үзэж байна вэ?”** гэсэн асуултад 1,799 оролцогч хариулснаас 44,6% нь Хурлын Зөвлөлд, 24,7% нь Хурлын хороодод, 20,8% нь Хурлын даргад гэж хариулжээ. Эндээс үзэхэд, эрх шилжүүлэхийг дэмжигчдийн хувьд энэ гурван нийлбэр гэж үзвэл 96,1%-д хүрч байна. Зөвхөн хэнд буюу ямар субъектэд гэдгээрээ хуваагдаж байгаа боловч бүгд дэмжиж байгаа хэрэг юм.

1996 онд батлагдсан Төрийн болон орон нутгийн өмчийн тухай хуулийн 77 дугаар зүйлийн 77.4 дэх хэсэгт “Хурлын хуралдааны чөлөөт цагт Хурлын дарга нь шийдвэрлэх” зохицуулалтыг 2022 оны 04 дүгээр сарын 22-ны хуулиар өөрчлөлт оруулсан байна. Энэ бол “тэргүүлэгчид” байхгүй болсонтой холбоотойгоор асуудлыг цаг алдахгүй, түргэн шуурхай шийдэж байх үүднээс Хурлын даргад эрх мэдэл олгосон хэрэг ажээ. Хурлын Зөвлөлд эрх шилжүүлэх зохицуулалт бий болсон тохиолдолд энэ нэмэлт, өөрчлөлтийг эргэж харах нь зүйтэй болно.

2023 онд хийгдсэн шинэчилсэн найруулгын зарим зүйл, заалтын хэрэгжилтийн судалгаанд дурдсанаар Хурлын дарга, Хурлын хороодод эрх шилжүүлэхийг одоохондоо түдгэлзэх нь зүйтэй бөгөөд эхлээд Зөвлөлд эрх шилжүүлэх зохицуулалтыг тодорхой хугацаанд туршиж, зүгшрүүлэх хэрэгтэй гэж үзсэн байна.

Дурдагдсан судалгаанд МУЗЗНДНТУтХ-ийн шинэчилсэн найруулга нь Монгол Улсын бусад хуульд тогтоомжид харшлах зүйл, заалт бий эсэхийг судалсан байна. Захиргааны Ерөнхий хуулийн 8 дугаар зүйлийн 8.1 дэх хэсэгт “Хуульд зааснаас бусад тохиолдолд захиргааны байгууллага хуулиар тусгайлан заасан бүрэн эрхийг бусдад шилжүүлэхийг хориглоно.” гэж заасан байдаг. Эндээс үзэхэд, шинэ хуульд болон бусад хууль тогтоомжид заасан Хурлын бүрэн эрхийг шилжүүлж болох эсэхийг тухай бүр зөвшөөрсөн заалт тусгаж өгөх шаардлагатай. Зөвшөөрөөгүй бол хориглосон гэж үзнэ.

Санал:

2023 онд хийгдсэн шинэчилсэн найруулгын зарим зүйл, заалтын хэрэгжилтийн судалгаанд МУЗЗНДНТУТХ-ийн шинэчилсэн найруулгын 51 дүгээр зүйлийн 51.2 дахь хэсэгт дараах байдлаар өөрчлөн найруулах саналыг өгсөн байна:

“51.2.Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлын Зөвлөл нь Хурлаас эрх шилжүүлснээс бусад тохиолдолд Хурлын бүрэн эрхэд хамаарах асуудлаар бие даан шийдвэр гаргахгүй.”

Хоёр. Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлын Зөвлөлийн гишүүдэд олгох урамшууллын зардлын тооцоо

ИТХ-аас Зөвлөлдөө эрх шилжүүлэх замаар хуралдааны чөлөө цагт Хурлын үйл ажиллагааг тасралтгүй, хэвийн үргэлжлүүлэх боломжтой болсон тохиолдолд Хурлын Зөвлөлийн гишүүдийн ажиллах хэвийн нөхцөлөөр хангах, тэдгээрийг чадавхжуулах арга хэмжээнд тодорхой зардал гаргах шаардлагатай болно. Иймд Монгол Улсын нийслэл, 21 аймаг, 9 дүүрэг, 330 сумын ИТХ-ын Зөвлөлийн гишүүдэд олгох урамшууллын нэг жилийн зардлын тооцоог хүснэгтээр харуулбал:

Хүснэгт 1.

№	Засаг захиргааны нэгж	Нэгжийн нийт тоо	Зардлын жишиг (жилээр) (Засгийн газрын 2021 оны 402-р тогтоол)	Хурлын зөвлөлийн гишүүдийн тоо (дээд хязгаараар)	Дүн (сая ₮-өөр)
1.	Нийслэл	1	15.0	7	105.0
2.	Дүүрэг	9	3.0	7	189.0
3.	Аймаг	21	5.0	7	735.0
4.	Сум	330	1.0	7	2 310.0
Нийт дүн					3 339.0

Тайлбар: зардлын тооцоог гаргахдаа Монгол Улсын Статистикийн эмхэтгэл 2022-д дурдсан тоо баримтыг үндэслэн Засгийн газрын 2021 оны 402 дугаар тогтоолоор батлагдсан “Иргэдийн төлөөлөгчдийн хурлын төлөөлөгчийн үйл ажиллагаа, тэдгээрийг чадавхжуулах арга хэмжээний зардлын нийтлэг жишиг, зарцуулах, тайлагнах журам”-ын хавсралт “Төлөөлөгчийн үйл ажиллагаа, тэдгээрийг чадавхжуулах арга хэмжээний зардлын нийтлэг жишиг”-ийг удирдлага болгов.

Гурав. Баг, хорооны ИНХ-ын дарга нарт олгох урамшууллын зардлын тооцоо

Баг, хорооны ИНХ-ын даргыг 4 жилийн хугацаагаар сонгож ажиллуулсан тохиолдолд гарах нэг жилийн урамшууллын зардлыг дээр дурдсан зардлын нийтлэг жишгийг баримтлан тооцлоо. Ингэхдээ багийн ИНХ-ын даргын урамшууллыг сумын төлөөлөгчийн, хорооны ИНХ-ын даргын урамшууллыг дүүргийн төлөөлөгчийн зардлын жишгээр тус тус тооцсон болно.

Хүснэгт 2.

№	Засаг захиргааны нэгж	Нэгжийн нийт тоо	Зардлын жишиг (жилээр) (Засгийн газрын 2021 оны 402-р тогтоол)	Хурлын зөвлөлийн гишүүдийн тоо (дээд хягзаараар)	Дүн (сая ₮-өөр)
1.	Хороо	204	3.0	7	4 284.0
2.	Баг	1645	1.0	7	11 515.0
Нийт дүн					15 799.0

Дөрөв. Аймгийн төвийн хүн ам ба аймгийн төвөөс сонгогдох ИТХ-ын төлөөлөгчийн тооны харьцаа

Аймгийн төвийн хүн ам ба аймгийн төвөөс сонгогдох ИТХ-ын төлөөлөгчийн тооны харьцааны статистик мэдээг дараах эх сурвалжийн хүрээнд бэлтгэв. Үүнд:

- Хүн амын тоог Үндэсний статистикийн хорооны 2023 оны тайлан мэдээ (аймгийн нийт хүн амын тоог Жилийн дундаж хүн амын тоо, аймгийн төвийн хүн амын тоог Монгол Улсад оршин суугаа жилийн дундаж хүн амын тоо);
- сонгогчдын тоог Улсын Бүртгэлийн Ерөнхий газрын 2023 оны статистик мэдээ;
- төлөөлөгчдийн тоог Сонгуулийн Ерөнхий Хорооны ИТХ-ын сонгуулийн 2016-2020 оны дүнгээс тус тус авч ашиглалаа.

Хүснэгт 3.

№	Аймгийн нэр	Аймгийн төвийн сумын нэр	Хүн амын тоо (2023 оны байдлаар ҮСХ)		Сонгогчдын тоо		Төлөөлөгчдийн тоо		
			Аймаг (жилийн дундаж хүн амын тоо)	Аймгийн төв (МУ-д оршин суугаа жилийн дундаж хүн амын тоо)	Аймаг (УБЕГ 2023)	Аймгийн төв (УБЕГ 2023)	Аймгийн ИТХ-ын төлөөлөгчийн тоо (2016-2020)	Аймгийн төвийн сумаас сонгогдсон АИТХ-ын төлөөлөгчийн тоо (2016-2020)	Аймгийн төвийн сумын ИТХ-ын төлөөлөгчийн тоо (2020 он, ҮСХ)
1	Архангай	Эрдэнэбулган	92,746	21,595	60,971	13,967	39	10	31
2	Баян-Өлгий	Өлгий	115,696	40,764	69,241	26,431	39	13	31
3	Баянхонгор	Баянхонгор	88,282	32,750	56,393	20,497	41	16	31
4	Булган	Булган	60,848	12,664	40,759	8,613	33	6	31
5	Говь-Алтай	Есөнбулаг	56,925	18,955	37,447	12,142	41	16	31
6	Говьсүмбэр	Сүмбэр	18,024	13,218	11,058	8,168	17	13	31
7	Дархан-Уул	Дархан	108,584	87,509	70,224	59,193	33	27	31
8	Дорноговь	Сайншанд	71,323	28,146	45,553	17,596	31	14	31
9	Дорнод	Хэрлэн	83,879	47,394	52,914	29,377	35	22	21
10	Дундговь	Сайнцагаан	46,239	16,829	30,466	10,573	35	11	31
11	Завхан	Улиастай	71,462	16,332	46,839	10,718	41	12	31

12	Орхон	Баян-Өндөр	109,783	102,395	71,262	68,786	35	31	31
13	Өвөрхангай	Арвайхээр	114,796	36,254	74,950	22,753	41	12	31
14	Өмнөговь	Даланзадгад	74,067	30,623	47,799	19,778	33	12	31
15	Сүхбаатар	Баруун-Урт	65,455	24,135	41,679	14,790	33	15	31
16	Сэлэнгэ	Сүхбаатар	107,016	21,716	71,335	15,256	37	8	31
17	Төв	Зуунмод	91,745	17,215	62,531	11,965	41	6	31
18	Увс	Улаангом	83,939	33,474	52,503	20,724	41	16	31
19	Ховд	Жаргалант	91,264	33,172	56,652	21,063	41	17	31
20	Хөвсгөл	Мөрөн	136,739	42,883	88,381	27,478	41	14	31
21	Хэнтий	Хэрлэн	79,026	24,394	51,419	15,549	39	16	21

Аймгийн төвийн хүн ам ба аймгийн төвөөс сонгогдох ИТХ-ын төлөөлөгчийн тооны харьцааны хувьд, нийт улсын хэмжээнд нэг төлөөлөгчид дунджаар 2221 хүн ногдож байна.

Хамгийн өндөр нь Орхон аймгийн нэг төлөөлөгчид 3303 хүн, хамгийн бага нь Говьсүмбэр аймгийн нэг төлөөлөгчид 1185 хүн тус тус ногдож байна.

Хүснэгт 4.

№	Аймгийн нэр	Аймгийн төвийн сумын нэр	Аймгийн төвийн хүн ам ба төлөөлөгчийн тооны харьцаа
1	Орхон	Баян-Өндөр	3303
2	Дархан-Уул	Дархан	3241
3	Баян-Өлгий	Өлгий	3136
4	Хөвсгөл	Мөрөн	3063
5	Өвөрхангай	Арвайхээр	3021
6	Төв	Зуунмод	2869
7	Сэлэнгэ	Сүхбаатар	2715
8	Өмнөговь	Даланзадгад	2552
9	Архангай	Эрдэнэбулган	2160
10	Дорнод	Хэрлэн	2154
11	Булган	Булган	2111
12	Увс	Улаангом	2092
13	Баянхонгор	Баянхонгор	2047
14	Дорноговь	Сайншанд	2010
15	Ховд	Жаргалант	1951
16	Сүхбаатар	Баруун-Урт	1609
17	Дундговь	Сайнцагаан	1530
18	Хэнтий	Хэрлэн	1525
19	Завхан	Улиастай	1361
20	Говь-Алтай	Есөнбулаг	1185
21	Говьсүмбэр	Сүмбэр	1017

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖИЙН ЖАГСААЛТ

- Монгол Улсын Үндсэн хууль (1992 он).
- Монгол Улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгж, түүний удирдлагын тухай хууль (2006 он).
- Монгол Улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгж, түүний удирдлагын тухай хууль (Шинэчилсэн найруулга) (2020 он).
- Монгол Улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгж, түүний удирдлагын тухай хуулийн зарим зүйл, заалтын хэрэгжилт. Засгийн газрын Хэрэг эрхлэх газарт техникийн туслалцаа үзүүлэх зорилгоор Швейцарын хөгжлийн агентлагийн санхүүжилттэй “Нутгийн өөрөө удирдах байгууллагын институцийн чадавхыг бэхжүүлэх нь” төсөл. 2023 он.
- Монгол Улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгж, түүний удирдлагын тухай хуулийн хэрэгжилтийн байдалд хийсэн дүн шинжилгээ. УИХ-ын Тамгын газар, НҮБ-ын Хөгжлийн хөтөлбөрөөс хэрэгжүүлж буй “Монгол Улсад төлөөллийн байгууллагын чадавхыг бэхжүүлэх нь” төсөл. 2019 он.
- Монгол Улсын статистикийн эмхэтгэл - 2022. Монгол Улсын Сонгуулийн ерөнхий хороо.
- Governance manual - Delegation of decision-making functions and powers. aucklandcouncil.govt.nz
- Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлын нэгдсэн цахим хуудас. <http://khural.mn/dashboard/tuluulugch>
- Монгол Улсын Сонгуулийн ерөнхий хороо. <https://m-election.mn>
- Статистикийн мэдээллийн нэгдсэн сан. <https://www.1212.mn/mn>
- Эрх зүйн мэдээллийн нэгдсэн систем. <https://legalinfo.mn>